

# ЛАРОШФУКО

## ЧОВЕКЪТ И ПИСАТЕЛЯТ<sup>1</sup>

*Михаил Арnaudов*

### 1

В лицето на Ларошфуко трябва да виждаме не само големия писател, проявил в максимите и сентенциите си тънка наблюдателност и оригинално остроумие, но и гордия светски човек, чийто девиз е „честта и славата“ и чиято дейност протича главно във военни предприятия и опасни заговори. Писателят тук се проявява сравнително късно, едва тогава, когато е загубена всяка надежда за успехи на политическо поприще и когато тежки разочарования и физически недъзи заставят волевия мъж да се оттегли в спокойно отдалечение от бурния обществен живот. Твърде показателен за истинското честолюбие на Ларошфуко е фактът, че за отпечатване на прочутия си сборник *Р а з м и с л и* от 1665 г. той се решава когато е достигнал 52-годишна възраст и че поводът тук е появата — мимо знанието и съгласието на автора — на едно „лошо копие“ от ръкописа му, способно да даде превратно мнение за първообраза. За лаврите на писател той не е ламтял ни най-малко, макар да му са се удавали лесно стихове и да се е опитвал с успех в съставяне на мемоари. Истинското си прославяне той е търсел в подвизи с меча: военното изкуство той е смятал винаги „по-благородно и по-бляскаво“ от изкуството на словото. За да разберем не само това предпочитане, но и изобицо духовния лик на Ларошфуко, потребно е да хвърлим бегъл поглед върху жизнената съдба на човека, заел такова видно място в литературната история на френския XVII век.

Ларошфуко е издънка на прочут аристократически род, засвидетелствуван вече в XI век. Роден в Париж на 15 септември 1613 г., той има за прадеди провинциални феодали, отличили се в много сражения. Под името Франсоа VI, принц дьо Марсияк (така се нарича той докато е жив баща му, Франсоа V, дук дьо Ларошфуко), младият човек получава чисто военно възпитание, единственото, което прилича на класата му. Твърде рано, едва 15-годишен, той бива оженен. От брака си той има осем деца — пет сина и три дъщери. Взел участие във войните срещу Италия и Испания, той се доближава до двореца на Лудвик XIII и се намесва в интригите срещу всесилния пръв министър кардинал Ришельо. Нарездайки се в лагера на мнимо неоправданите феодали, които оспорват привилегиите на

<sup>1</sup> Статията е написана по случай 300-годишнината от първата публикация на прочутите максими и сентенции на Ларошфуко.

кралската власт, той служи преди всичко на личните си кариеристични интереси. Ние сме в епохата на т. н. Фронда, на бунтарското движение против короната от 1648 до 1653 г., възглавявано от гордия и самоуверен принц дьо Конде и дейно подкрепяно от безскрупулния в интригите си Пол дьо Гонди, помощник на парижкия архиепископ и после негов наследник под името кардинал дьо Рес. В широкия заговор са замесени дук Бофор, принц Елбьоф, дук Лонгвил, енергичната му съпруга дукеса Лонгвил и други знатни лица и полководци. Конфликтът между властта и недоволните велможи възниква по повод на тежките данъци, довели до силно недоволство всред народа и в парламента. Той се изостря особено, когато парламентът се обявява против фискалната политика на кардинал Мазарини, наследник на Ришельо. Постепенно борбата, при многократни прехвърляния на водачите от един в друг лагер, се изразжда в котерийни ежби, при безпринципни компромиси и дори при изневяра, когато Конде търси споразумение с противници около краля или във Франция.

Ларошфуко проявява, още като принц дьо Марсияк, истинска храброст на бойното поле, но въпреки заслугите си не спечелва разположението на Лудвик XIII, било поради близостта си до майка му Ана Австрийска и г-жа Отфор, ревнувана от краля, било поради връзките си с фрондистите. Без ясно определени и строго следвани цели, той се подава на внушения от разни страни в зависимост от настроения на момента. Забравяйки семейството си, той изпада под влиянието на дукеса дьо Шеврьоз, ловка интригантка, много по-възрастна от него, в която е влюбен и която действа за отвличане на кралицата-майка, тиранизирана от Ришельо. Заговорът не успява и Ларошфуко бива затворен в Бастилията. Интерниран после в провинцията, той бива помилван от Ришельо. Идват нови походи в Холандия, гдето той получава тежки рани, и ново сближение с фрондистите, както и участие в заговора на Сен-Марс в полза на кралицата. Смъртта на Ришельо в 1642 г. и на Лудвик XIII на следната година дава възможност на кралицата, провъзгласена за регентка при сина си, младия Лудвик XIV, да се отплати на приятелите си. Но тя се оказва непризнателна и колеблива, издадайки под пълното влияние на новия пръв министър, кардинал Мазарини. Ларошфуко е силно обиден от отказа на кардинала да признае някоя негови частни привилегии, с каквито се ползват големите васали и принцовете от кралския род, именно правото на жена му да сядат на стол в присъствието на краля и правото на самия него да влиза с каляска в двора на Лувър. Силно засегнат в безмерното си честолюбие, той се обявява отново против Мазарини, без да спечелва обаче доверието на фрондистите. „Приятел на откровеността“, както го нарича групата на кардинала, Ларошфуко страда толкова от непостоянството си, колкото и от коварството и хитростта на онези, за които прави толкова жертви. Особено дълбоко го оскърбява, след скъсването му с г-жа Шеврьоз, изневяратата на г-жа Лонгвил, към която той е силно привързан и от която има син. Придворната дама Мотвил бележи в своите мемоари това за енергичната и красива Лонгвил: „Нейната душа, способна за най-големи проекти и най-силни страсти, се беше дотолкова очаровала от илюзии за слава и почести, че тя се поддаде самодоволно на съветите на един господин (т. е. Ларошфуко), който имаше много дух, и то най-приятен; но понеже у него бе силно развито честолюбието, той се привързва към нея поради намерението си да отмъсти на кралицата и прогони нейния министър. . . , както и поради страстта си към нея!“ Кой кого увлича, мъчно може да се реши при еднаквата жажда за въздигане у две натури,



неспособни да търпят някакво посредствено положение. Абсолютната монархия, установена щом Лудвик XIV достига в 1851 г. своето пълнолетие, поставя всякого от съперниците за големство на подходящото му място, а частно хората на перото (повечето от тях без намерение да правят политика), получават възможност да работят спокойно. Паскал пише тогава своите „Провинциални писма“, Молиер своите комедии, Лафонтен своите басни, Боало своите сатири, Расин своите трагедии, Босюе своите речи. Недоволните и безсилни вече за заговори аристократи стават тогава или покорни и смирени царедворци, или пък — като Сен-Симон, кардинал Рес и Ларошфуко — се залавят за своите мемоари, далеч от тържествата и развлеченията на двореца.

2

Ларошфуко не пожелава изпърво да се възползува от амнистията на краля. Отчаян и озлобен, той като че ли не иска да се откаже от намеренията си да продължи борбата против младия автократ и да си отмъсти на онези, които са го довели до унижението му. Грешките на другите той долавя вярно, но собствената си вина той не може да познае и признае. Обстоятелствата обаче са по-силни от намеренията и чувствата му. Погрижил се да тури в ред обърканите си сметки, без да получи от Конде големите си вземания, той трябва да подреди и имуществените си отношения, за което голяма услуга му оказва един опитен и верен интендант. От страна на краля той вижда все пак дотолкова известно снизхождение, доколкото — без да бъде вече сам търсен лично — най-големият му син бива настанен на военна служба, подобно на по-младото поколение аристократи, отърсили се от гордостта и илюзиите на бащите си и доволни, че могат да се радват на някакви почести и облаги в обкръжението на краля, а не да комплотират безразсъдно.

Завърнал се от провинцията отново в Париж, Ларошфуко заживява усамотено, поддържайки приятелство с мъже и жени, способни да споделят най-съкровенията му убеждения и умствените му интереси. Нека не се забравя, че вече по-рано той е усвоил в салона на морално безукорната маркиза Ранбуе вкуса за духовити беседи и за литература, който не го напуска вече никога. Двете красиви дъщери на маркизата са привличали в този кръг най-видните светски лица и най-значителните по хубостта или остроумието си дами. Тук са се преценявали новите произведения на писателите, тук са се обсъждали сериозни въпроси на науката и изкуството, напр. въпроси дали положителното знание или поезията стоят по-високо, историята или поезията заслужава предпочитане, кои правописни правила са задължителни, кои думи и изрази трябва да се избягват в по-високия стил и т. н. В старанието да освободи езика от всичко вулгарно и да се пази ревниво изискан стил в мнения и маниери на обществото тук се е стигало до прекалена строгост, осмееана от Молиер и Боало. Все пак на „превзетите“ (les Précieuses) от дом Ранбуе не може да се отнеме заслугата да са допринесли за пречистването на литературния език и за изтъняването на вкуса, за точност и яснота в израза на мисълта. Значение за естетическото или идейното превъзпитание на обществото добиват и срещите с видни дами и господа в други салони, напр. на г-ца Скюдери, сама писателка, на образованата г-жа Сабле, на ексцентричната г-ца Монпансие, която запечатва в своите мемоари истински типове на времето.

Ларошфуко намира голямо удоволствие да се намесва в обсъжданията на въпроси от литературен и философски характер, да се проявява с духовити психологически портрети или сентенциозно изказани наблюдения. През 1658 г. г-ца Монпансие има щастливото хрумване да покани всички свои гости да се обрисуват сами в кратки автобиографични очерци, като пример за почина си дава тя самата. Подобно на нея, която разкрива доста непринудено всичко външно и вътрешно у себе си, своя духовен облик, своите навици и наклонности, другите ѝ приятели и приятели се решават да покажат, доколкото позволява искреността им, все тъй открито добро и лошо на природата си. Сборникът портрети се явява отпечатан анонимно на следната година. Ларошфуко е застъпен тук с един автопортрет, който представя негов пръв литературен опит. Любопитно е да узнаем как се вижда и рисува един салонен кавалер, който съвсем не се мисли още призван да блести с качества, каквито имат известните вече на публиката писатели.

Запознал ни първо с физическия си образ, като не пропуска и най-малки подробности за ръста, лицето и маниерите си, Ларошфуко отбелязва „нещо тъжно и гордо“ в изгледа си, меката си меланхолия, мъчнотията си да се изказва поради това по-определено, стеснителността си в обществото, неспособността си да намира удоволствие в шегите, разсмеели другите, и способността си да пише добре и в проза и в стихове, без да има честолюбието да се налага с нея. По-нататък той признава радостта си да чете книги, които обогатяват ума му, и склонността си към размисли насаме или в разговор с умни приятели. Не отрича той слабостта си да води спорове и да се разгорещява повече, отколкото е прилично, като достига и до несправедливи обвинения. В замяна той се въодушевява от желание да бъде „благовъзпитан“ и да търпи да му се правят забележки и се посочват недостатъците му. Морално погледнато, той не бил склонен към омраза, без това да значело, че е неспособен за отмъщение при обиди и клевети.

По възможност искрен в изповедта си, Ларошфуко отбелязва правилно мрачното си настроение, подсилено от всичко преживяно във Фрондата, и склонността си към размисли и към излагането им писмено в най-кратка форма. Отричайки си честолюбието да бъде писател, той е на мнение и по-общо: „Честолюбието не ме владее никога!“ Но това може да се приеме толкова по-малко, колкото е по-важно да узнаем, че не бил чувствителен за каквато и да било милост към нещастните, макар и да проявявал на дело някакво състрадание. Помощта, оказвана в такива случаи, не трябвало според него „до отслаби сърцето“ му, тъй като омилоствивяването не било достойно и полезно за една „здрава душа“. Моралът в случая стои в пълно съгласие с разбиранията на философи като Декарт, Монтен и Лабрюйер, които намират, че една силна духом натура не трябвало да губи самообладание чрез отдаване на състрадание. Мнението на Ларошфуко не отговаря напълно на истинското му поведение, тъй като в своите „Разни размисли“ той признава изрично, че бил способен да споделя всички скърби на приятелите си, дори да жертвува собствените си интереси за техните. Г-жа Севине, твърде близка до Ларошфуко и кръга му, също свидетелствува, че сърцето му било по-мекото отколкото сам той искал да показва. Студенината и безучастието при него идват по-скоро като повеля на съзнанието му, повлияно от понятия и нрави на средата, отколкото като непосредствен вътрешен подтик. В този смисъл трябва да се разбира и мнението на Ларошфуко, по същество едно аристократи-



ческо предубеждение, че милостта трябвало „да се предостави на простия народ“, който вършел всичко под влиянието на чувства и страсти, а не по здрав разум.

3

Достигнал по-късно до един момент в живота си, когато се чувства изморен и изхабен от безрезултатните боричкания за власт и суетна слава, Ларошфуко ламти за по-спокойни сърдечни и умствени увлечения, търси дружбата с жени, които са престанали да се вълнуват прекомерно и отбягват всякакви тревожни изживявания. Госпожа Сабле, към която той се привързва сега, е вече 60-годишна. Забравяйки бурното си минало, тя намира мир за душата си в строгия морал на янсенистите и в приятелство с мъже, съчетали мъдрост с деликатна чувствителност, у които философията и литературните интереси са заместили напълно политиката. Сама тя е запозната отлично с идеите на Декарт и Монтен, обича сериозните разговори, гледа с пренебрежение на светските сплетни. Нейно любимо занимание сега е да пише максими и да подтиква и другите към подобна литература. Ако Паскал набелязва все тогава своите Мисли не без влиянието на обитателите в манастира Пор-Роаял, не е никак чудно, че и г-жа Сабле усвоява такъв навик от същия религиозно-културен център, с който тя поддържа връзки.

Максимите, които в надпревара биват съчинявани от Сабле, Ларошфуко и техните приятели, минават от ръка на ръка, подлагат се на поправки, добиват постепенно окончателната си форма и особения си личен отпечатък. Научил веднъж, че Сабле е съставила някои нови максими, Ларошфуко ѝ пише вежливо-сърдито: „Питам Ви с чиста съвест, справедливо ли е да пишете вие такива неща, без да ми ги показвате? Ако знаете какво искрено доверие Ви оказвах при работата си и как сентенциите ми ставаха сентенции само след като Вие ги одобрявахте, Вие не можете да отречете всички, понеже много от тях са от Вас.“ Може би Ларошфуко преувеличава, от куртоазия, заслугата на приятелката си във възникването на собствения си сборник, но нещо напълно вярно има в установяването на едно сътрудничество, свързано със себеотречение от страна на светската жена, която няма претенции на писател.

Голямо участие при тези обсъждания на съставеното от Сабле и Ларошфуко взема духовитият Еспре, който по-рано е бил посетител в салона Ранбуйе, а по-късно, подтикнат от близките си, издава в 1669 г. „Политически максими в стихове“, а в 1678 г. трактата „Лъжливостта на човешките добродетели“, в който като основа на добродетелите се посочва радикалната суета. Изпращайки веднъж на Еспре някаква своя максима, Ларошфуко го моли: „Съобщете ми какво там трябва да променя“ и настоява да покаже Еспре собствените си сентенции на г-жа Сабле, за да я подтикне да поработи и тя над своите подобни неща, като се увеличи общият („нашият“) запас. Канейки се друг път да отиде за известно време в провинцията, Ларошфуко моли г-жа Сабле: „Между това, ако има някоя нова максима, моля Ви най-смирено да ми я изпратите. Г-н Еспре е възхитен от максимата Ви за ревността.“ Трети път той съжалява в писмо, че на един обяд у Сабле били изнесени сентенции, които той не знаел, и тя бърза да му ги изпрати за преглед. Той ги връща бързо, като забелязва, че поръчал на Еспре да дойде и прегледа целия сборник. Наскоро той ѝ изпраща предговора към своите подредени максими, с молба да се произ-



несе тя върху него. За една максима на Еспре той говори в друго писмо до Сабле: „Намирам тази максима за най-хубавата на света. Не можех да я чуя без учудване.“ Разменявайки така постоянно откритията си в областта на максимите, те се критикуват или възхищават един от други без всякаква следа от ревност. Заявявайки в едно писмо до Сабле: „Здравият смисъл и благоразумието са еднакви при всички възрасти“, но че „вкусовете не съвпадат винаги“, той я пита, какво би трябвало да се промени в изпратените негови 15 максими. Тя ги връща, правейки малки уговорки и хвалейки повече от тях като „правилни, проникателни и дори чудесни“. При ново запитване за промени в други свои максими Ларошфуко благодари предварително за съветите, които очаква, добавяйки знаменателно: „Вие не можете да отхвърлите всичките, понеже има много от тях Ваши.“

За оживеното занимание в тази среда с работа над афористично изказани мисли може да се съди по интересното наблюдение на Ларошфуко във връзка с една максима на Еспре. „Не зная, пише той на Сабле, дали сте забелязали, че желанието да се правят сентенции е станало заразително като хремата: има тук ученици на г. Балзак (авторът на правила по риторика от XVII век), които, дочули за това, не искат да правят нищо друго.“ Модата в случая се дължи в голяма степен на самата г-жа Сабле, чийто салон по-рано е упражнявал голямо влияние върху разговори и теми на литературата у съвременниците.

Покрай тази дама значително място в сърдечния живот и в творческите усилия на Ларошфуко държи г-жа Мари-Мадлен Лафайет, с която той се сближава по-тясно към 1665 г. Той е тогава на 52 години, тя на 32. Бившият фрондист се е отдал на примирение с постигналите го злочестини, проникнато от тиха тъга; а тя, рано овдовялата, се е отдръпнала от висшето общество, отвратена от интригите му, отбягвайки поради крехкото си здраве всякакви тревоги. Всичкото ѝ внимание е насочено към литературата, дарби за която не ѝ липсват, и към сериозни и умни приятели и приятели, на първо място г-жа Севине и Ларошфуко. Дружбата ѝ с последния се оказва еднакво благотворна и за двете страни. Ако Ларошфуко, под нейно влияние, обуздава все повече темперамента си, изоставяйки и разядливите си съмнения, Лафайет свиква покрай него да цени по-обективно неща и хора и да разбира смисъла на живота. „Той ми даде своето остроумие, аз преобразих сърцето му“, признава тя пред близките си. „Мисля, пише г-жа Севине, която ги вижда често и се възхищава от дружбата им, че никоя страст не надминава силата на една такава общност.“ Злословието, тъй обикнато тогава, както всякога, не засяга с обидни подозрения едно приятелство, което оощаствлява две богато надарени напури. Към обикнатия кръг посетители тук спадат първенци на духа и словото като Корней, Молиер, Боало, Лафонтен, които четат тук своите неиздадени неща. Г-жа Лафайет, която е минала през школата на салон Ранбуе, е жена с рядко образование, тя чете свободно гръцки, латински, италиански, пише романи, един от които, Принцеса дьо Клев (1674), издава висок талант за психологическия рисунок и остава бележито творение на XVII в., незагубило и сега цената си. Прикована често на леглото, поради постоянните си болести, тя има за утеха край себе си все тъй тежко болния от подагра Ларошфуко. Той умира на 12 март 1680 г., тя 13 години по-късно, докрай пазейки най-скъп спомен за изключителната негова привързаност.



Би могло да се помисли, че максимите и сентенциите на Ларошфуко представляват, поради сътрудничеството на близките му, някакво колективно дело, покрито пред света само по необходимост с едно единствено име. В действителност индивидуалното начало тук изпъква безусловно, щом внимателно правилно в произхода и характера на сборника. Влиянието от страна на г-жа Сабле отначало, а след третото издание на книгата и от страна на г-жа Севине, г-ца Скюдери, г-жа Лафайет и други, е безспорно. И все пак всичко основно в наблюдения, идеи и стилино съвършенство, въпреки толкова съвети и поправки, носи печата на един личен дух, на една оригинална психологическа концепция. След дълга и непрекъсната работа над текста, внасяйки там множество отсенки в изрази и мненията, целещи да направят приемлива строгата присъда над човешките чувства и наклонности, Ларошфуко достига до изданието от 1665 г., озаглавено *Réflexions ou Sentences et maximes morales*. То е придружено от неподписан предговор, който се дължи несъмнено на автора и в който е направен опит да се защити трудът от обвинението за прекален песимизъм, за несъгласие на възгледите с морала на църквата и за опасността да бъдат увредени с някои максими обществените и лични добродетели. Ясно е, че укорите от подобно естество са били повдигнати още при непозволеното от автора анонимно издание от година по-рано, за което г-жа Лафайет се произнася с огорчение: „Колко поквара трябва да има в духа и в сърцето, за да се измисли всичко това!“ Промените в следващите издания с внесените тъй често смекчаващи уговорки „в повечето случаи, понякога, често, почти“, показват колко присърце е вземал авторът възраженията, които той търпи, без да бъде разколебан възнестост. При второто издание (1666) максимите спадат от 316 на 302, понеже се изоставят някои повторения или някои заемки от Сабле и Еспре. Третото издание (1671) е обаче значително увеличено, при отпечатаните 341 максими; четвъртото (1675) още повече — с 416 максими; а петото (1678), докато авторът е още жив, нараства на 504 максими. В предговора към това последно издание се твърди, че то било по-точно от първите четири и че успехът му между читателите правел излишна всяка друга похвала. Отговаряйки на известни критики, Ларошфуко препоръчва изрично да не се разбира под думата и н т е р е с всякога материалната облага, а да се допуска често стремежът към чест и слава; и после: да се прави разлика между порочните човешки прояви, на които по правило се позовава книгата, и добродетелите на широкото общество, опазени „по висока милост“, като доказ за отсъствие на поквара у мнозинството. Шестото посмъртно и попълнено издание на книгата съдържа 554 максими. Меродавно за всякога остава петото издание. Многото нови издания до днес съдържат откритите в ръкописа на автора пропуснати номера 505 до 564, както и изоставените в четирите предишни издания 565 до 641, слаби в някое отношение или само варианти на приетите изпърво.

Произходът на сборника трябва да си мислим приблизително така, както и възникването на неговия пряк образец, *Опитите на Монтен* от 1580 г. Тук и там авторите започват записките си някак случайно, фиксирайки опита си и мненията си било при прочит на древни и нови моралисти, било при хрумвания по разни поводи. Но докато Монтен се опира винаги на една богата писмена традиция, която той използва и осмисля по свой начин, Ларошфуко не знае никакви справки от този род,

задоволявайки се със собствените си наблюдения и изводи. И двамата пишат без строго определен план, не се грижат за систематичен подбор на примерите и доказателствата си. Все пак Монтен групира факти и мнения около някоя главна тема, докато Ларошфуко предпочита непринудената свобода в подреждането на максимите си, намирайки по-интересно за читателя разнообразието при прехода от едни към други мисли и случаи. Анекдотичното, епизодичното, грабнатото направо от опита или спомените у Монтен е тук изключено. Предпочитайки не конкретното, а обобщеното наблюдение, идеята, подсказана от преживяно и обмислено, Ларошфуко нарушава принципа си само при своите по-късни Новизми, гдето редица наблюдения са развити по-обстойно и придружени с примери от прекия опит от историята. Иначе по правило той държи на кратките формули, които напомним по техника и недоизказаност народните пословици или апофтегмите на старите писатели. Тези апофтегми, както се знае, изказват важни или духовити наблюдения и възгледи от всякакъв род, включени, за лесно запомняне, в най-сбити изречения. На тях отговарят — формално и по смисъл — сентенциите у понови писатели, „Denksprüche“ у немците (у Гюте напр.). При максимите, тъй родствени по същество и израз, тежестта пада предимно върху философските обобщения, върху правилата или началата, определили поведението ни или преценката ни на нещата. Едните и другите добиват своята стойност в зависимост от способността ни за вникване в обективно даденото или от субективното ни разположение, тъй като и тук, както при поезията или философията, от значение е личният дух на читателя, с темперамента, въображението, волята и разсъдната енергия у всекиго.

Важен елемент при максимите и сентенциите е проявената в тях живот на ума, леката и проникателна все пак игра на мисълта, която французите означават с думата *esprit*, а англичаните с *wit*. Касае се тук до „духовитост“ или „остроумие“, които поразяват с оригинален подбор на наблюдаваните или въобразените неща и с находчивост на израза. Прав е Волтер, когато определя *esprit* като вид ново сравнение, което изисква да се съчетаят непредвидено отдалечени представи или да се разединят две мнимо свързани представи, при развито чувство за тънко осмиване („атическа сол“). Това качество на ума е присъщо в по-значителна степен на лица и среди с жива впечатлителност за всичко превратно или ексцентрично в характерите и отношенията.

## 5

Поради пълнотата състав на сборника на Ларошфуко някои критици бяха склонни да отричат на автора всяка цялостна философия, всяка явна или скрита идейна връзка между отделните максими и сентенции. Това мнение издава всъщност грешка, която правят и онези, които смятат преценките и мненията на автора за строго лично достойние, а не за схващания и възгледи на една по-широка среда, на голяма част от обществото, което живее и с традициите на миналото. Личност и среда тук се спокое срещат в много съществени точки на светогледа, и то на един светоглед, който не е никъде абстрактно формулиран, макар и да се чувствава най-определено на всяка стъпка в мислите на автора. По същество тук имаме една от няколкото исторически форми на епикурейската етика, която изтъква правото на егоистичните стремежи на човека, която признава удоволствието и ползата като главен двигател на волята. Ларошфуко се



схожда в главните точки на своите психологически и етически начала с тези на английския философ от средата на XVII век, Хобс, който вижда в самолюбието и интереса на човека основните пружини на действията му. Като Хобс и Ларошфуко мисли и съвременникът им кардинал Рес, който твърди: „Най-правилната максима, за да съдим здраво за намеренията на хората, е да познаем техните интереси.“ И друг път пак този ловък политически комедиант дава съвета: „Не разглеждайте другите по отношение към Вас, а по отношение към самите тях. Взрете се в техните интереси: знайте, че тези интереси подтикват почти всички хора да действуват, че повечето от тези, които Ви обичат и ценят, обичат хиляди пъти повече себе си и се боят главно от своята гибел вместо да желаят Вашето величие.“ Такава груба откровеност, отрекла по-благородните подбуди, характеризира и мемоарите на една дама от века на Лудвик XIV — г-жа Мотвил, когато тя, въпреки личните си високи морални качества, намира смелост да твърди, въз основа на преки наблюдения върху военната и цивилната аристокрация: „Няма доброта у човека; най-малкото, тя е рядка. Само интересът, единствено, той може да обедини толкова противоположности. Той е господар на сърцата; той управлява света и хората в техните добри и лоши дела; той поражда омразата; и той подтиква към онова неискрено приятелство, което придворните си дават вид да имат един за други.“

По-строго едва ли може да се съди за високото общество на XVII век, отколкото прави това една жена, доказала своето голямо безпристрастие. Но и в света по-долу, всред гражданството, предадено на администрация, промишленост и други професии, царят същите нрави, същите понятия, така че и за XVIII век Гьоте се решава, въпреки личната си снизходителност към хорските слабости, да говори: „Егоизмът и завистта ще продължат като зли демони своята борба винаги. . .“ Това той казва пред секретаря си Екерман (25. II. 1824), имайки предвид партийно-политическите ежби, но то важи и по-общо, в смисъл, както говори Гьоте пред друг близък (Ример, 1807), че навред, във всички среди, честолюбието и стремейт към материално доволство били факторите, които подтикваат всеки социален напредък.

Ларошфуко не е нито поет като Расин или Гьоте, нито философ от разряда на Русо или Кант. Той не дава нигде живи портрети на страстите и желанията, той не поставя норми за морала, важещи за всички епохи. С обективността и благоразумието, които характеризират метода на немските философи, в *Метафизика на нравите* (1785) Кант анализира добродетели и пороци в тяхната типична първооснова, като изтъква преимуществата на първите, на нравственото съвършенство, подчинено на вътрешния категорически императив. Без предубеждение и пристрастие философът търси правилния път към душевно равновесие, като се отбягва лъжата, скъперничеството, изневярата и користта и се предпочитат благодеянията, признателността, приятелството и т. н. Ларошфуко не търси нравствени критерии, които би могли да спасят човечеството от падение; строго дидактически цели той не преследва, убеден, че хората малко защитат правилата, несъобразни с техните инстинкти. Той прави практическа психология, като разкрива слабостите на човешката природа, като посочва надмощието на отрицателните черти, на суетата, лицемерието, безсърдечието, лъжата, грубия интерес и т. н., за да не мине за повърхностен и наивен мечтател.



Ясно е, че сам Ларошфуко е изживял всички или повечето от тези слабости, разкривани от него ту с овладяно отвращение, ту със снизходителна усмивка. „Това е човекът изобщо“, иска да каже той, като извинява накрай толкова падения и намира похвала за редица изключения. Като него мислят и други моралисти от някога и по-късно, и дори в най-ново време един романист с широка култура и световен опит като Съмърсет Моам може да пише в един мемоарен труд от 1933 г. (*The summing up*) следното: „Аз не виждам особена разлика между хората. Всички са смес от велико и дребнаво, от добродетели и пороци, от благородство и низост. . . Сам аз не се смятам ни по-добър, ни по-лош от мнозинството хора, но аз зная, че ако разкажа за всичките си постъпки, извършени през живота ми, и за всички мисли, които са се зараждали в главата ми, светът би ме взел за чудовище. Не мога да разбера как някои се решават да осъждат другите, когато би трябвало сами да се досещат за собствените си мисли.“

Търсейки главния стимул на човешките наклонности, Ларошфуко попада на егоизма. Без особено доверие в разума и в здравия смисъл, той вярва, че не те ръководят хората, а страстите, а жаждата за материални блага и удоволствия. Самолюбието е другото име на егоизма. В една изоставена по-късна максима (доста дълга и повторение на друга, по-къса) той дава такова определение на това свойство:

„Самолюбието е любов към самия себе си и към всички неща за самия него; то прави хората да бъдат и автолатри (себепоклонници) и тирани спрямо другите, ако съдбата им даде средствата за това. То не се осланя на нищо извън себе си и не се спира на чужди предмети, освен както пчелите на цветята, за да извлече, което му е присъщо. . . То е всички противоположности: то е заповедническо и послушно, искрено и лицемерно, състрадателно и жестоко, боязливо и смело; то има различни насоки, различни темпераменти, които го правят да се посвещава ту на славата, ту на богатството, ту на удоволствията; то ги мени според смяната на възрасти, съдби и опит; но нему е безразлично да ги има в множество или само едно, понеже то се дели на много и се събира в едно, когато потрѣбва и както му харесва. . . То е във всички житейски положения и във всички условия, то живее от всичко и от нищо, то се приспособява към всички неща и към тяхната липса; то минава дори в партията на хората, които воюват с него; то влиза в техните намерения и, което е удивително, то мрази самото себе си с тях, то съзаклятничи за своето отстраняване, то работи дори за своето съсипване; накрай, то се грижи само за да се утвърди; и постигне ли това, то иска да бъде противник на себе си. Не трябва следователно да се чудим, ако понякога то се съчетава с най-сурова строгост и влиза тъй смело в дружба с нея, за да се затрие, тъй като в същия момент, когато се унищожава в едно отношение, то се възстановява в друго. Когато мислим, че то напуска своето удоволствие, всъщност то само го прекъсва или променя, и дори когато то е победено или сме повярвали, че е поразено, ние го виждаме да тържествува в своето поражение. Ето картината на самолюбието, чийто цял живот е голямо и дълго движение. Морето е неговият осезателен образ; самолюбието намира в непрекъснатия прилив и отлив на своите вълни верен израз на буйната последователност на своите мисли и на своите вечни промени.“



Тук, в това дълго описание, имаме не отделни максими, а комплекс от мисли около една тема, която засяга корена на човешките чувства и стремежи. Всеки човек е за себе си самоцел: всичко, което той желае и върши, е насочено преди всичко към личното благополучие, добре или зле разбрано. Волтер е съгласен с Ларошфуко, като разсъждава така: „Самолюбието не е престъпление, то е естествено чувство на всеки човек. То е много по-близо до суетата, отколкото до злодеянието. То е средство за нашето съхранение. То е необходимо, то ни е драго, то ни прави удоволствие, но то трябва да се прикрива.“ Ларошфуко е съзнал по-рано това оправдание на всесилното самолюбие, въпреки всичките му несимпатични и опасни страни (затова то трябва да се прикрива!), дошли като неизбежни последици от положителните му качества. Добър психолог, Ларошфуко открива във всички дела и помисли на човека действията на един егоизъм, съумял да си даде вид на полезен съюзник. „Самолюбието е най-големият от всички ласкатели“, твърди той. „Самолюбието е по-ловко от най-ловкия светски човек“: то подвежда към „тънко лицемерие“ всекиго от нас без стеснение и без срам. Не говори ли и Молиер същото: „Лицемерието е моден порок, а всички модни пороци минават за добродетели.“ Смесването на добродетели и пороци е нещо обикновено: те изтичат от една и съща нужда за постигане на определена цел. Отрекъл или ограничил някои най-ценни в етическо отношение пориви на сърцето, Ларошфуко съглежда дори в приятелството и любовта, в скромността и искреността участието на предосъдителни егоистични намерения, на самолюбие, неотвратимо в своя деспотизъм.

Самолюбието се проявява най-дръзко при догонване на личния интерес, безразлично интерес материален или морален. „Интересът говори всякакъв език, играе всички роли, дори тази на незаинтересуваност.“ „Интересът туря в действие всички добродетели и пороци.“ Ако едни хора той заслепява, на други той „отваря очите“. На всяка стъпка ние наблюдаваме как „добродетелите се губят така в интереса, както реките се губят в морето“. За мота на сборника си Ларошфуко поставя максимата: „Нашите добродетели са най-често само прикрити пороци.“ Очевидно, под „порок“ тук се мисли за неизменната наместа на някаква лична полза. Ако авторът вмъква ограничението „най-често“, вместо мисленото и писаното отначало „винаги“, то е за да бъде смекчена, по желанието на добри съветници, рязката присъда, както това се прави и в други сентенции, сторили се на читателите прекалено строги в отрицанието на добродетелите. Установил истинската стойност на последните, Ларошфуко подвежда под един знаменател най-разнородни чувства и намерения, имайки предвид наблюдаваното с остро око общество. Неговият начин да анализира и обобщава е все пак по-друг от този на моралисти и мемоаристи като кардинал дьо Рес и Сен-Симон. Ако те рисуват портрети и описват случаи, прибягвайки до разказна нагледност и нескривана остра критика, Ларошфуко страни от едното и от другото, за да въздействува не толкова на въображението ни, колкото на разума. Пострадал като тях, уязвен в най-съкровения си надежди, нашият психолог изнася наблюденията и мненията си, без да жигосва пряко, без да изповядва открито огорчението си, омразата си. Той се стреми към спокойствието и обективността на философа, запазвайки благородството на един издигнат дух. Той не е тъй суров в песимизма си, както се показва на пръв поглед, и той съди

някак великодушно, като държи отговорна за много човешки слабости естествената немощ на разума. „Нямаме достатъчно сила, за да следваме разума си“, мисли той веднъж примирително. Но не казва ли приблизително същото и Паскал все тогава: „Човек не действа по разум, който е същина на духа му.“

Одобряват ли някои от съвременниците, особено близките до Поруаял (с техния християнски светоглед за порочното наследство у човека), изобщо снизходително философията на Ларошфуко, други я осъждат решително. В писмо един последовател на Паскал се изказва така: „Няма нищо по-силно, по-искрено и дори по-християнско (от максимите на Ларошфуко). Това е сатира срещу покварата на човешката природа, с нейния първороден грях.“ Мнозина от първите читатели обаче са на друго мнение, виждат главно пристрастието на автора към отрицателната преценка на добродетелите, смущават се от разкриването на егоистичното начало като основен нагон. Някои от сътрудниците на Ларошфуко се боят да поемат отговорност за делото му, да минат за съмишленици или вдъхновители на мрачния психолог на нравите. Едни от тях обвиняват Ларошфуко, че изказвал повече личните си предразположения, а не истината и че преувеличавал значението на интереса. Други се вълнуват от пълното недоверие към чистите подбуди в чувства и дела, учудват се на поквареното сърце на самия автор, което могло да подведе някои наивни души. Трети виждат в максимите много острумие, често правдиви наблюдения и присъди, без да се осмеляват обаче да ги хвалят открито, за да не минат за жестоки песимисти. И по-късно положителни и отрицателни мнения тук се разпределят твърде неравномерно, така че ако един поклонник на френския XVII век в литературата, авторитетният Низар, намира всичко у Ларошфуко за безусловно вярно в етическо отношение, други, по-скептични към психологическия опит на миналото, се резервират да споделят характерологията на Ларошфуко, ценейки по-високо оригиналната сензациозна заостреност на формулите му, а не присъдите му.

## 7

Не подлежи на съмнение: доктрината тук извиква немалко основателни възражения, главно поради своята тъй ограничителна, тъй догматична строгост.

Принципът за личния интерес, правдив несъмнено в един по-общ смисъл, не означава ни най-малко всесилието на този вътрешен диктат. Срещу него стои често и у всички една съвест, един вроден или подсилен от възпитанието алтруизъм, способен за жертви, готов да се противопостави на самолюбие или да върви в съгласие с него, доколкото личната гордост, личното достойнство позволяват това. Интересът не е единственият ключ за влизане в интимния свят на една душа, в която съжителствуват видимо несъвместимо настроения и чувства. В действителност тук цари най-голямо разнообразие, при възможност да се примиряват егоистични и не-егоистични подбуди, корисни съображения и благородни чувства, сурова ненавист и нежно състрадание, готово за незаинтересувана помощ. Един по-висок нравствен интерес задължава неволно за отстъпление от грубия практически интерес, създавайки ни силно удоволствие и някаква чиста радост за способността ни да обичаме и да се трогваме от доброто. Още Паскал изтъкваше, че колкото повече разбулваме вътрешния човек, толкова по-често откриваме съвместимостта на слабости и величие; и



все той, в съгласие с Монтен (както това забелязва и Вовнарг), пише: „Тази двойственост на човека е тъй явна, че някои стигат до вярата да има човек две души. . .“ Душата е единна и неделима, но антагонизмът на противодействащите сили не е никакво рядко изключение. Неоправдано е да виждаме всякога в една постъпка само един-единствен и то безусловно егоистичен мотив. Не всичко в щедростта е дело на суетата, не всичко в храбростта е проява на сметка за награда или похвала. Има храброст в името на честта, на дълга, има лично и масово безстрашие, изтъкано от чисто съчувствие или от патриотически екстаз. Случаите на смели рискове, подсказани от висока хуманност, не са тъй редки, както си ги представя философията на студения егоизъм.

Приятелството, мисли нашият песимист, е само „взаимно зачитане на интересите“, само „размяна на добри услуги“ — и нищо повече. Разбира се, много дружби и връзки в обществото се дължат на заинтересованост от себично естество. Но не показва ли опитът, че има дружби и връзки, в които се влага признание на чужди качества, възторг, преданост, готовност за услуги без каквито и да било вулгарни съображения? Как да си обясним случаят със самия Ларошфуко, който — като че ли на пук на сентенцията му за приятелството — в автопортрета си от 1659 г. признава: „Обичам приятелите си, обичам ги по такъв начин, че не бих се поколебал да пожертвувам моите интереси за техните?“ Искреността тук е доказана с несъмнени примери. Но не са ли и други хора все тъй способни да пренебрегват личните си изгоди, за да изпитват радост от чистите си услуги?

Честността в очите на Ларошфуко е също тъй подозрителна в подбудите си, например при жените, които скъпели за нея „от любов към доброто име и спокойствието си“, но защо тя трябва да бъде отречена изобщо? „Нравствената строгост на жените е труфило и гиздило, което те прибавят към красотата си.“ Допустимо е да бъде така в немалко случаи. Но не се ли прекланя сам Ларошфуко пред умни и уважаеми жени, у които безукорният идеал, както при г-жа Севине напр., не е бил външна украса? Дължи ли се щедростта всякога на „суетата за даряване“ или може да бъде израз на доброта и чиста преданост? Нима сърдечната дружба или състраданиято не значат тук нищо? Може да се усмихнем неволно при максимата „Ние имаме достатъчно сили, за да понесем чуждото нещастие“, можем за момент да повярваме в това хитро изобличение. Но нима човек е всякога тъй себичен, тъй хладно безстрастен в такива случаи и не проявяват ли мнозина най-искрена, дълбока милост към онеправданите от съдбата и достойни за уважение хора? Законното чувство на самосъхранение, при невъзможност да страдаме безутешно при всяка чужда злополука, не означава ли най-малко отказ от морала на любовта и на почит към ближния. Вярно е в други случаи, че жени плачат, за да засвидетелствуват само външно милостта си или просто „за да избегнат укора, че не плачат“, но не текат ли често и съзри на най-искрено състрадание?

Биха могли така да се повдигнат много възражения срещу максимите на Ларошфуко, особено при онези, в които истината е доста изопачена или подправена чрез някоя пикантна забележка, игра на досетливото въображение. Не стига ли Грим, умният приятел на Волтер и Дидро, до там да мисли, че „няма форма по-противоположна на истината“ от максимите с тяхната дръзка едностранчивост? И не отбелязва ли сам Ларошфуко в редица случаи чувства, идеи, цели при дадени действия, които не биха говорили в полза на обикнатия му възглед за мнимите морални под-



буди? Вземем ли във внимание всичко относително или парадоксално на обобщенията, спокойно бихме дошли до заключение, че всъщност егоистичното начало у човека не е тъй съдбовно противоположно на алтруистичното, за да не могат да бъдат двете примирявани в някои от приложенията си. Ларошфуко едва ли би чернел тъй често човешката природа, ако не беше изпитал толкова огорчения и измами, по вина на чужда умисъл и на личното си чрезмерно честолюбие. Той, лъганият безмилостно, се коригира по-късно в някои точки на песимизма си, без да се отрича обаче от формули, запечатали вече жестокото му недоверие към хората, превърнато в идея-фикс.

8

Правилно разбрани откъм условията или несигурната си в много отношения психологическа правда, максимите на Ларошфуко харесват обикновено на скептичните натури, склонни да търсят предимно отрицателното в нрави и характери, да отхвърлят или ограничават идеалните страни на чувства и убеждения. Хелвеций, философът-материалист от XVIII век, се възхищава от проникателността на нашия песимист, пишайки: „Лесно е да забележим, че самолюбието е чувство, вкоренено у човека от природата, че това чувство се преобразява у всекиго в порок или добродетел. Познанието на тези идеи ще предпази Ларошфуко от често повтаряния укор, че той виждал човечеството в твърде мрачен вид. Той го е познал такова, каквото е“. Сантименталният Русо, все тогава, не е съгласен с това разбиране. Като отхвърля аристократическото предубеждение за грубост или поквара на простолюдието, той, демократът, полага тежест върху вродената доброта на народа, неповлиян от извращенията на културата. Привеждайки в романа си Нова Елоиза едно мнение на героинята, заето от Ларошфуко, той забелязва недоволен: „Бих бил изненадан, ако тя цитираше този автор при всеки друг случай. Никога тази печална книга няма да бъде по вкуса на добрите хора. “Като Русо мисли и поклонникът на класическата и на християнската философия дьо Саси, когато в 1858 г. заявява, че не обичал максимите на Ларошфуко. „Моето отвращение е непобедимо, аз смятам тези максими за лоша книга. . . Чувствувам, че те опетняват душата ми и унижават сърцето ми.“ Този чувствителен религиозен моралист не може да търпи дори Молиер и Волтер, понеже те служели на безверието и не носели никаква утеха за окаяното човечество.

Шопенхауер, философът-мизантроп, който вижда навсякъде тържеството на една тъмна воля, намира, че Ларошфуко могъл да бъде такъв добър ръководител в частния ни живот, какъвто бил Макиавели за политическия. Съзирайки във всички човешки дела егоистичното начало, той е готов да подчертае като практически морал лозунга на егоиста: „Всичко за мене, нищо за другите.“ Милостта като проява на несъмнена, но егоистична в корена си добродетел той свежда към формулата: „Откриване на собствените ни нещастия в нещастията на другите.“ За един епикуреец като Сент Бьов, знаменитият критик от епохата на романтизма, разочарован от хората и склонен да вижда у героите на политиката и литературата не само дарбите им, но и тщеславието им, Ларошфуко е отличен учител и утешител с правдивата си анкета. Иполит Тен, позитивистът, споделя становището на Сент Бьов и намира Ларошфуко почти напълно прав в утвърждаването на егоизма и интереса като спътници на



добродетелите. „Ние имаме, пише той, в Произхода на съвременна Франция, хубави страсти и благородни чувства и самолюбие то си, но истинската добродетел, онази, която дефинират стоиците и християните, се среща само в книгите по философия и в учебниците по благочестие.“ Но още социологът-политик Бенжамен Констан, автор на бележития психологически роман *Адолф* (1879), гдето личи необикновено вникване в анатомията на човешките страсти, препоръчваше благоразумно да се внесе в максимите на Ларошфуко важната поправка, че те биха били напълно правдиви само при условие да се добави в тях и всичко противоположно на теорията им. Защото чувства и наклонности на хората винаги могат да бъдат най-различно тълкувани, съобразно с личния ъгъл на виждане и разбиране.

Крайно благосклонна оценка за нашия моралист е дадена в прекрасната история на френската литература от Гюстав Лансон, гдето четем: „Всяка от мислите на Ларошфуко представя колекция от факти, която може да подсказва много други подобни. Тук имаме един наистина полезен и днес сборник за всекиго, който не би се задоволил да го прочете само веднъж. При тези максими всеки от нас може да си спомни и прибави своя опит, като го осъзнае и подготви за прилагане. Това е сборник, който ни разочарова дори от самите нас. Лекарство против наивността, но и лекарство против суетата е той. Против малкия том, изцяло отличен и богат по същество, могат да говорят зле само онези, които не са могли да се познаят в него.“

Любопитно е да забележим пътем, че българската философско-етическа мисъл не се е занимавала с личността и идеите на Ларошфуко и че единственият моралист у нас с по-оригинални възгледи върху психологията на характерите, именно д-р Иван Селимински, възприема към средата на XIX век изцяло теорията му, без да го споменава изрично. Говорейки веднъж с приятеля си П. Кисимов, той заявява: „Никои нищо не прави на този свят — нито добро, нито зло — без интерес. Преди всичко творителят има предвид своята лична полза. За народно добро уж, за патриотизъм уж — празна приказка.“ На възражението на Кисимов, че сам Селимински работи безкористно, като патриот и че завещава всичкия си голям имот за просветата на отечеството си, Селимински отговаря спокойно: „Пак за интерес, с разлика само — интерес морален, за слава и добро име.“ Повлиян от мислителите-сензуалисти на XVIII век, нашият мемоарист усвоява безрезервно идеята за морален интерес, която изповядва и Ларошфуко, примирявайки някак егоистичното и алтруистичното разбиране на самолюбие то.

Бурдо, добре осведоменият биограф на Ларошфуко, като тегли в по-ново време сумата на разните осветления върху максимите и сентенциите му, намира, че в последните се кръстосват или застъпват толкова обикновените понятия на XVIII век за дълга и честта, колкото и предупреждението на самия автор, възпитан в недоверие към практическия морал на обществото. Истината, съдено по възможност обективно, би трябвало да се търси по средата между вярното вникване в скритите пружини на чувствата и страстите и тенденциозното им тълкуване от скептиците. Правдиви в основата си са максимите за силата на интереса, стига да не се отива до радикално непризнаване на инстинкта за добротворство. Други максими преувеличават ролята на порочните страсти, отричайки възможността за чисти мотиви в морала, както е например при хапливата ирония за честта на жените. Трети вид афоризми важат само твърде условно.

предимно за изключителни случаи, както е например при скритото удоволствие от нещастията на близките ни. Четвърти вид издават явна преднамереност за разкриване на долни, недостойни подбуди дори при несъмнено честно мислени постъпки. Има най-сетне покрай някои банални хрумвания (напр. и максимата, че смъртта и слънцето не могат да бъдат гледани втренчено), мнения, които звучат недоказано обидно за човека изобщо, каквато е максимата, поставена за епиграф на сборника, за добродетелите като по правило прикрити пороци.

За обяснение на увлечението в посока на несмекчен в нищо песимизъм, подправил целия емоционален живот, трябва да се помни, покрай покварата на обществото в XVII век и личният опит на младия Ларошфуко. Поразен от толкова измама и лицемерие наоколо си, прозрял рано всичко суетно, глупаво и смешно в маниерите или страстите, той има само рядко възможността да наблюдава благородно-прости и непорочни души, затова ги и отминава като изключения. Той плаща освен това данък и на болезненото си раздразнение, на жаждата си за отмъщение, старателно скрита под общи принципи и порицания, също и на сарказма си, обуздан в благовидни съвети — да не се поддаваме на бегли впечатления и престорени уверения, да търсим всякога зад красивите фрази и пози подозрителни задни цели. Знаят ли се тези особености в опита и мъдростта на Ларошфуко, лесно е да бъде внесен надлъжният коректив в редица мними аксиоми, за да се предпазваме от крайностите на някои дефиниции, без да подценяваме психологическата им правда и духовитостта им. Формата тук важи необикновено много, толкова, колкото и самото съдържание. Тя говори за изискан езиков усет, за умение да се включи значителен идеен материал в най-ограничен обем, да се постигне внушителна краткост при размисли, които отвеждат далеко. Тъкмо това формално съвършенство на максимите отличава тъй изгодно автора, поставяйки го заслужено покрай другите големи моралисти на XVII и XVIII век. Ларошфуко е класик на дадения литературен род, на максимите, които по яснота, точност и стегнатост съперничат на най-доброто, което ни дават майсторите тук в световната литература.